

La schela Yalova urmează imbarcarea spre cele șapte insule. în frunte cu **Büyük-Ada** și **Heybali-Ada**, de unde după două ore de călătorie pe mare se revine la Istanbul. Se arată farmecul unora dintre insule cu grădini, flori și vile frumoase. Amintim că la **Heybali-Ada** este depozitată arhiva Patriarhiei.

Prin succintul „Cuvînt de încheiere“ (p. 155—156) se arată folosul și interesul unei călătorii de studii în Turcia îndeosebi sub raport istoric și cultural, atît pentru români cît și pentru popoarele Balcanice etc. Din bibliografia „selectivă“ (p. 157—158), credem că nu trebuia să lipsească unele studii importante ca de pildă Celâl Esat Arsevan, (**L'art turc** (Istanbul, 1939), A. Gabriel, **Les mosquées de Constantinople** (Paris, 1926), S.K. Yetkin, **L'architecture turque en Turquie** (Paris, 1962), Pierre et Hélène Willemart, **Istanbul** (1970), Necâti Dolunay, **Istanbul Arkeoloji Müzeleri** (Istanbul, 1973), Z. Güvemli, Can Kerâmatli, **Türkiye va Islâmuy eserleri Müzesi** (Istanbul, 1973), Mehmed Önder, **Türkiye Müzeleri** (Ankara, 1977), Celik Gülersoy, **Guide d'Istanbul** (Istanbul, 1978). Sumarul (p. 159—160) încheie lucrarea.

Unele completări ca și precizările noastre nu știrbesc deloc valoarea acestei opere interesante care se citește ca un adevărat poem. Sînt cît se poate de interesante și observațiile personale ale autorului, care depășește și completează pe N. Iorga (**Prin Bulgaria la Constantinopol**, 1907). Fiind dotat și cu un deosebit talent literar, P.P. a reușit din plin să-și valorifice călătoriile în Turcia. Arată și ospitalitatea tradițională a poporului turc despre care vorbește și D. Cantemir. În Turcia orice străin este bine venit: „Hoş geldiniz“.

Mihail Guboglu

MIHAI RĂDULESCU, **Civilizația armenilor**, București, Ed. Sport-Turism, 1983, 264 p. + ilustrații

SYLVIA AGEMIAN, **Manuscrise miniaturate armenice în colecții din România**, București, Ed. „Meridiane“ (col. „Manuscris“), 1982, 29 p. + XXX planșe color

Este un fapt îmbucurător că în producția editorială din ultima vreme și-au făcut loc două cărți cu care se reînnoadă preocupări de mai veche tradiție în țara noastră: armenologia românească este îmbogățită cu cartea lui Mihai Rădulescu și cu albumul alcătuit de Sylvia Agémian. Să reamintim că în acest domeniu, al studiilor armenologice, s-au remarcat, de-a lungul anilor, istoricii români G. Bezviconi, D. Dan, N. Iorga și H.Dj. Siruni, adăugîndu-se și unele contribuții aduse de Gr. Avakian, Vl. Bănățeanu, Gr. Goilav, Dan Simonescu și alții. În țara noastră a fost editat și unul din cele mai interesante și mai bogate

periodice de armenologie, „anuarul de cultură armeană“ intitulat *Ani*, întemeiat și condus (1935—1943) de H.Dj. Siruni. Interesul acesta constant pentru istoria și arta armenilor este justificat de prezența — cel puțin din veacul XIII — pe pământul românesc, a unor grupuri de armeni, care, din pricina vicisitudinilor soartei, au trebuit să-și părăsească ținuturile strămoșești, plecând spre alte zări să-și caute norocul și să-și asigure libertatea. În Principatele Române, în special în Moldova (mai târziu și în Transilvania), armenii au avut de jucat, în Evul Mediu, un rol de prim ordin în viața orășenească, bucurându-se de toată libertatea; arta lor a lăsat puternice urme în vechea artă românească.

Cartea lui Mihai Rădulescu este o bună introducere în problematica extraordinar de vastă a istoriei armenilor. După două capitole dedicate geografiei și economiei Armeniei Sovietice, autorul consacră un număr de pagini istoriei armenilor, din cele mai vechi timpuri, începând cu străvechiul Urartu, statul încheiat, încă din secolul XIV î.e.n., pe malurile lacului Van. Se perindă în fața cititorului o istorie teribil de zbuciumată, care curge fără întrerupere peste pragul erei noi; expunerea acestei istorii se oprește, însă, fără nici o explicație, în a doua jumătate a veacului XIV, cu regele Levon (Leon) V, mort totuși la Paris. Evident, istoria poporului armean nu și-a oprit cursul din cauza unei năvăliri și ocupații străine; chiar și în condițiile celei mai aspre asupriri, un popor cu o conștiință de sine izbuteste să-și păstreze ființa națională. Din secolul XIV până la Armenia Sovietică nu este, desigur, un gol; o carte despre istoria și cultura armenilor ar fi trebuit să prezinte, fie și numai în câteva pagini, evoluția acestui popor în cursul celor aproape șase secole. Unele informații se desprind, e drept, din capitolele următoare, în special din acelea dedicate artelor și literaturii (capitolul despre literatură este, de altminteri, cel mai amplu din cartea întreagă); se vede, din aceste pagini, că viața poporului armean a continuat, chiar pe pământul strămoșesc și chiar în lipsa cadrelor oferite de viața statală. De la crearea alfabetului armean (406 e.n.) până la prima tipăritură armeană, realizată la Veneția, în 1512, o literatură foarte vastă, extraordinar de bogată, a fost păstrată, transmisă și răspîndită prin manuscrise — și autorul înfățișează, cu exemple, emoționantul atașament al armenilor pentru vechile lor manuscrise. Perpetuarea și înflorirea culturii armenesti s-a datorat nu numai robusteții sale originare, ci și altui fapt, asupra căruia s-ar fi convenit a se insista mai îndelung: o diasporă numeroasă, în rîndurile căreia s-au aflat nu numai oameni foarte bogați, dar și adevărați îndrăgostiți de cultură; „spațiul spiritual al Armeniei — scrie Mihai Rădulescu — a devenit unul deschis, în sensul exportului de valori spirituale purtate prin alte țări de către artiști și meșteșugari“ (p. 142). Veneția (cu biblioteca și tiparnița Mekhitaristilor) și Liovul (sediu al unui episcopat — cu autoritate și în Moldova — și al unei tiparnițe, întemeiată la 1616) sînt dintre cele mai vechi centre europene de cultură armeană, pentru ca în secolele XVII—XIX tipografia armenesti să înceapă a activa și în unele orașe din Asia și din S.U.A.!

N-ar fi fost, poate, lipsite de interes câteva pagini despre comunitățile armenesti din Țările Române și rolul lor în viața poporului român (doar câteva informații sînt presărate în cartea lui Mihai Rădulescu) Aspecte din acest capitol — care ține, totuși, de civilizația poporului armean — sînt oglindite în cartea tipărită (în versiunea românească realizată de Cireașa Grecescu) de Sylvia Agémian, cunoscută cercetătoare din Beyrouth și prefată de o și mai cunoscută specialistă a artei armenice, Sirarpie Der Nersessian. În colecțiile românești — muzee, biblioteci, arhive — se păstrează un mare număr de manuscrise armenesti, religioase sau laice, realizate în intervalul cuprins între secolele XIV și XIX; unele dintre acestea, „mărturii reprezentative ale vieții culturale a armenilor din Moldova și Transilvania“, au fost executate pe pămînt românesc, altele însă au fost aduse aici din centre mult mai vechi de locuire și cultură armeană. Autoarea a ales cinci manuscrise cu miniaturi, toate datînd din secolul XIV, patru dintre ele aflîndu-se în colecțiile Arhivelor Statului din Cluj-Napoca și unul — în Biblioteca Episcopiei Armene din București. Cartea constituie o premieră în literatura de specialitate, fiind — cum se arată în **Cuvîntul înainte** semnat de Sirarpie Der Nersessian — „prima care cuprinde un studiu aprofundat al miniaturilor ce împodobesc asemenea manuscrise“. Cel mai vechi manuscris armenesc despre care se știe în mod cert că a fost realizat pe pămînt românesc datează din 1460, fiind scris și împodobit cu miniaturi „în țara voievodului Ștefan, în orașul său Akkerman“ (vezi studiul lui H. Dj. Siruni, „**Țara voievodului Ștefan**“ — pe marginea unui manuscris armenesc scris în 1460 la Cetatea Albă, extras din „Ani“, București, 1941) — ceea ce nu exclude, însă, existența unor scriptorii încă și mai vechi (cel puțin în Transilvania, unde o mănăstire armenescă a fost întemeiată în 1281). În legătură cu aceste detalii, trebuie subliniată o informație care — dacă se va vădi corectă — are o valoare cu totul excepțională pentru istoria orașului Iași; anume, pe unul din manuscrisele aflate azi în muzeul Matenadaran din Erevan, se află o notiță din care ar rezulta că el a fost „cumpărat în 1376 la Iași de către croitorul Aslan din Caffa“ (p. 14; **subl. ns.**). După cum se știe, cea mai veche mențiune, pînă azi cunoscută, a orașului Iași se află în lista orașelor, inclusă în vechile cronicile rusești și datînd din jurul anului 1390 (prima mențiune în izvoarele interne fiind abia în 1408); dacă informația prezentată (în chip cu totul întimplător !) de Sylvia Agémian se va dovedi corectă și adevărată, atunci cea dintîi mențiune a Iașilor va trebui urcată la anul 1376 (vezi, în acest sens, articolul nostru **Cea mai veche mențiune a orașului Iași ?**, în „Cronica“, an XIX, nr. 8 din 24 februarie 1984, p. 1—2), ceea ce va determina, desigur, și o reevaluare a știrii despre vechimea bisericii armenice din acest oraș (1395).

După ce înfățișează cadrul istoric și cultural în care au fost create manuscrisele de care se ocupă, autoarea descrie amănunțit aceste cinci manuscrise, făcînd apoi loc reproducerilor: 30 de planșe în culori ne pun în contact cu frumusețile vechii miniaturistici armenice, în care trebuie să se recunoască unul din elementele care au influențat arta cali-

grafilor moldoveni din secolele XV—XVI. Expresivitatea chipurilor umane, departe de hieratismul tradiției bizantine, dă o nuanță de prospețime și vioiciune, lăsând să se ghicească dragostea de viață a creatorilor.

Sperînd că și alte scrieri de valoare vor veni să îmbogățească, în anii viitori, armenologia românească, trebuie subliniat încă o dată faptul că acest domeniu poate aduce o contribuție substanțială la cunoașterea și înțelegerea mai adîncă și mai nuanțată a propriei noastre istorii.

Ștefan S. Gorovei

GHEORGHE DAVID, **Petru Șchiopul**, (Domnitori și voievozi, 25) Ed. Militară, București, 1984. 252 p.

La aproape 80 de ani de cînd N. Iorga oferea contemporanilor săi, sub forma unei broșuri de popularizare, efigia unei familii domnitoare românești de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, istoricul Gh. David reia subiectul prin recenta monografie referitoare la Petru Șchiopul, voievod ce a ilustrat cea dintîi uniune dinastică între Moldova și Țara Românească. Nevoia unei asemenea lucrări rezidă nu numai din lipsa de atenție a istoricilor asupra acestei domnii (și nu este singurul caz) dar și din tendința firească de a stabili o „cumpănă dreaptă” în fața posterității, de a reactualiza o „perioadă de mare înflorire culturală”, de o „blîndă și gospodărească guvernare” (p. 7).

Sub acest raport, inițiativa de a reanaliza rolul și importanța unor personalități istorice în contextul ideilor și mentalităților epocii nu poate fi decît de bun augur. În ce măsură autorul s-a străduit să utilizeze cu discernămint și în mod creator baza informativă existentă nu este greu de urmărit. Surprindem faptul că Gh. David este preocupat în a face dreptate celui ce fusese numit drept „matcă fără ac”, călăuzit mai mult de spiritul dictonului antic **de mortuis nil nisi bene** decît de judecata rece și nepărtinitoare a istoricului. Nu este în intenția noastră analiza pînă la amănunt a informațiilor, sugestiilor și ipotezelor oferite de autor. Este lesne de observat însă că multe dintre acestea sînt preluate fără discernămint din lucrări mai vechi și mai noi — citate cu grijă, dar din păcate, uneori, incomplet — iar izvoarele nu sînt însoțite decît rareori de o analiză critică temeinică; autorul preia aproape **in situ** numai acele aprecieri ce-i pot servi drept argumente.

Într-adevăr, s-au spus în epocă cuvinte frumoase la adresa lui Petru Șchiopul, dar există destule informații care prezintă Moldova și pe locuitorii ei într-o situație nu tocmai demnă de un asemenea domnitor. În timp ce Azarie, în cronica oficială ce se oprește pe la 1585, scrie că: „Petru Voievod cel Bun, bărbat de neam bun și iubitor de